Nybro kommuns
kulturmiljöprogram

HÄLLEBERGA

Hälleberga socken

Länsstyrelsen
Kalmar län

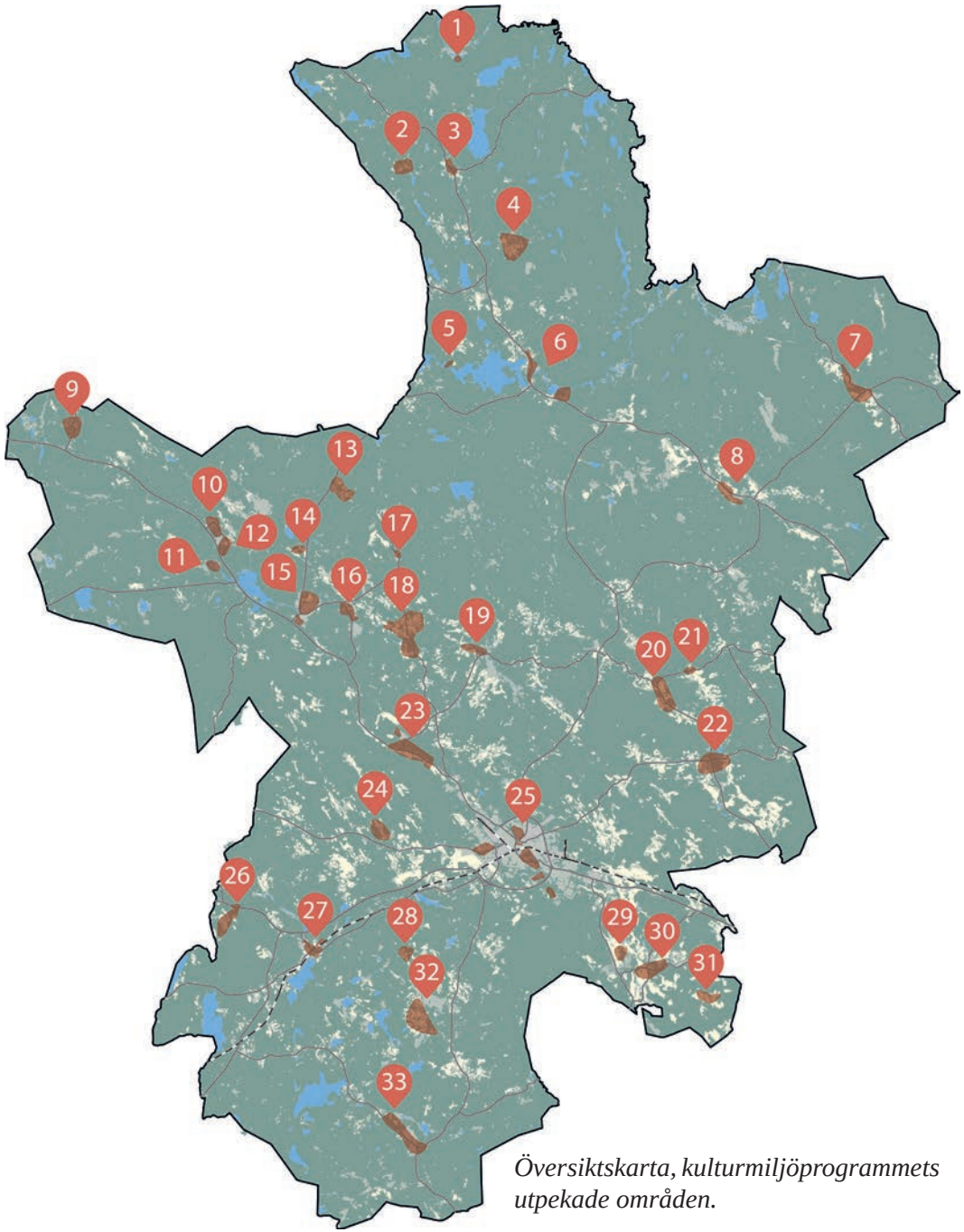
NYBRO
KOMMUN

KALMAR·LÄNS·MUSEUM

Kulturmiljöprogrammet omfattar 33 områden på olika platser i kommunen.

Arbetet möjliggjordes tack vare ekonomiskt stöd från Länsstyrelsen. Kalmar läns museum anlitades för inventering och beskrivning av Kulturmiljöprogrammets områden. Layout och sammanställning har gjorts av Nybro kommun.

1. Skoga
2. Lindshult
3. Kråksmåla
4. Torshult, Torshultamåla
5. Uvafors
6. Alsterbro, Sandslätt
7. Rugstorp, Abbetorp
8. Bäckebo
9. Målerås
10. Gullaskruv bruksort
11. Barkeström
12. Hälleberga
13. Applaryd
14. Gullaskruv säteri
15. Orrefors
16. Flygsfors
17. Gadderås
18. Skedebäckshult
19. Flerohopp
20. Gunnabo
21. Duvetorp
22. Kristvallabrunn
23. Brånahult
24. Holmen, Göttorp
25. Nybro stad
26. Kopparfly
27. Örsjö
28. Ebbehult
29. Gårdsryd
30. S:t Sigfrid
31. Brändebo
32. Agebo
33. Alsjöholm

Översiktskarta, kulturmiljöprogrammets utpekade områden.

Läsanvisning

HUVUDOMRÅDE

Här lär du först känna kulturmiljön. Huvudområdet är ett större område som ger en övergripande kunskap om kulturmiljöns landskapliga förutsättningar och bredare historiska utveckling.

KÄRNOMRÅDE

Här får du en djupare beskrivning av områdets värden. Kärnområdet har särskilt höga kulturhistoriska värden, med koncentrationer av kulturhistoriskt värdefulla byggnader, fornlämningar och/eller landskapsobjekt.

HISTORIK

Här hittar du berättelser om människor och andra viktiga företeelser som präglat kulturmiljön. En förklaring till varför de höga kulturhistoriska värdena finns på platsen.

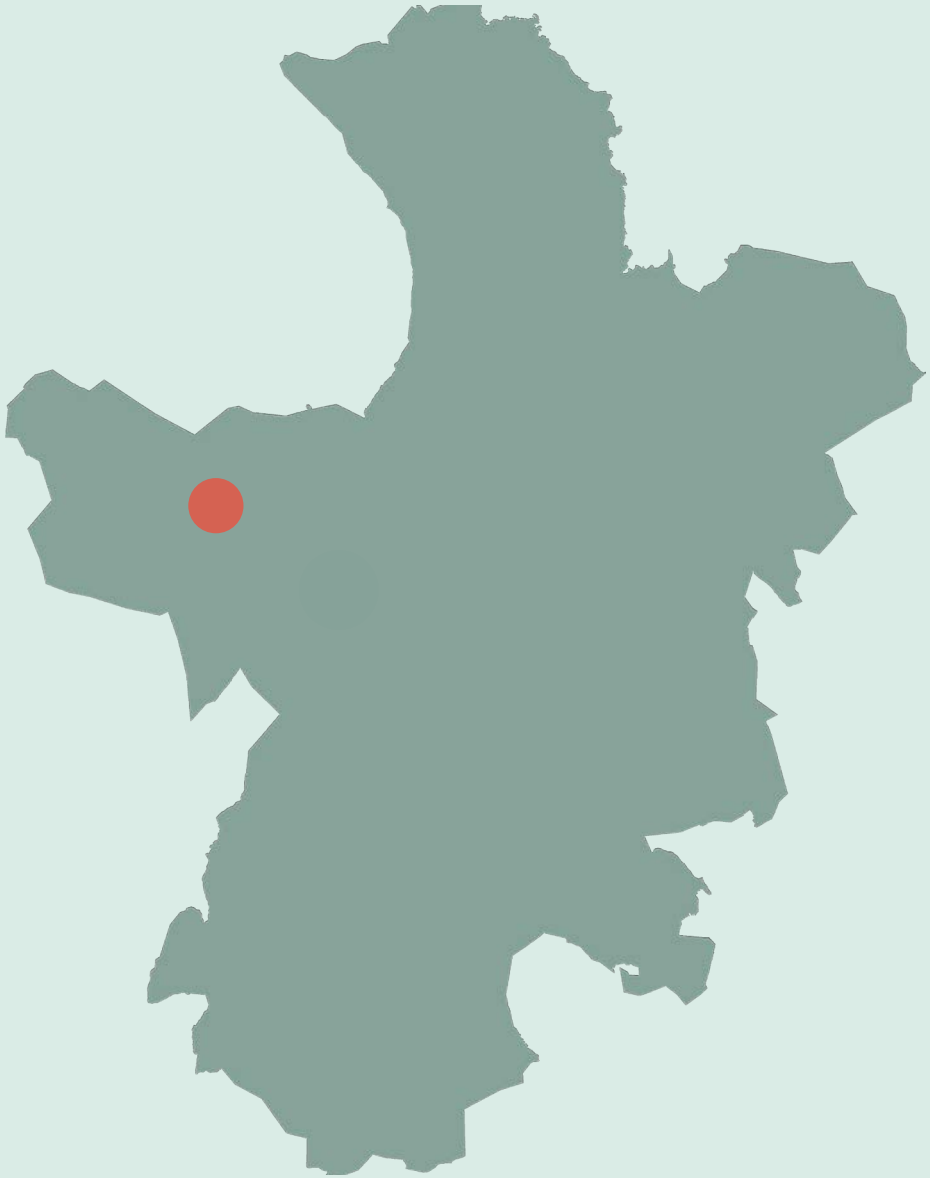
I FRAMTIDEN

Här ges förslag på förhållningssätt inför framtiden för hur kulturmiljön kan bevaras och utvecklas.

I texten finns siffror inom parentes (1), de hjälper dig att hitta rätt i kartorna för huvud- och kärnområdet.

Bilder är tagna av Kalmar läns museum där inget annat anges.
Text: Susann Johannisson, Kalmar läns museum
Arkeologi: Helena Victor, Kalmar läns museum
Layout: Nybro kommun
Senaste revidering: 2024-12-12

Kulturmiljöerna i Nybro kommun är levande miljöer under ständig förändring. Därför finns det risk att utskriven eller tryckt kopia av kulturmiljöprogrammet inte är den senast uppdaterade versionen. På nybro.se finns den senaste versionen digitalt.

Hälleberga kvarnmiljö är utpekat som mycket värdefull kulturmiljö i länsstyrelsens projekt Inventering och värdering av kulturmiljöer vid vattendrag (INVÄVA), 2015. Hälleberga ligger också inom ett område som är utpekat av Riksantikvarieämbetet som särskilt värdefulla vatten (H:ny:116); Glasriket. Både kyrkomiljön och kvarnmiljön är markerade i fornminnesregistret FMIS. Hälleberga finns flera fridlysta gamla grova ekar. Hälleberga ingår också i ett område som är utpekat av länsstyrelsen (1997) som högsta samt mycket högt naturvärde, klass I och II (nummer 42 i Nybro kommun).

Del av gamla Växjövägen vid Hälleberga är utpekad som kulturhistoriskt värdefull väg. Orrefors vandringsled passerar genom Hällerberga kyrkby.

Huvudområde

Huvudområdet är ett större område som ger en övergripande kunskap om kulturmiljöns landskapliga förutsättningar och bredare historiska utveckling.

Gullaskruv
Västregården
Ögården
Ödestugan
Gullaskruv huvudområde
Maden
Villköl
Solhaga
Djupadal
Ängaslätt
Högmålen
Hällegården
Hälleberga
Vännersdal
Orrefors vandringsled
Barkeström huvudområde
N
Hälleberga sockencentrum
Hälleberga hembygdspark
kvarnmiljö
Villköls gård
Hälleberga kyrka
Huvudområde
Kärnområde
Vandringsled
Värdefulla vägar och vägmiljöer
Naturreservat
Naturminne
Fornminne

Beskrivning av huvudområdet

Hälleberga sockencentrum (1) präglas alltsedan medeltiden av en kyrkobyggnad på en höjd över Vapenbäcksåns flacka landskap, även om denna kyrkobyggnad har bytts mot en nyare. Vid kyrkan finns en ovanligt ålderdomlig, liten, välbevarad och sammanhållen kyrkomiljö, ett litet lantligt sockencentrum. Förutom kyrkobyggnaden finns här flera typiska karaktärsbyggnader, såsom kyrkstallar, arrendatorsbostad med ladugård/loge, skolbyggnad, lärarbostad, prästgård med pastorsexpedition samt ålderdomshem. Ett par hundra meter söder om kyrkomiljön finns en välbevarad lantlig liten kvarnmiljö (3). Dammbyggnaden i nuvarande form är från samma tid som kvarnen. Kvarnplatsen är dock mycket äldre än så. Skriftliga källor talar om kvarnar här redan på 1300-talet. Både kyrkomiljön och kvarnmiljön har höga kulturhistoriska värden och utgör centrum i området. Mellan kyrkan och kvarnen ligger hembygdsgården (2) med flera gamla men flyttade byggnader. Kvarnmiljön är också ett uttryck för näringsfrihetens införande[1]. Kvarnen nybyggdes 1873 för att producera och sälja mjöl i den då nya lanthandeln (15) invid kyrkvägen.

Kvarnmiljön och kyrkomiljön ligger i ett utpräglat agrart landskap.

1 Näringsfrihet infördes i landet fullt ut 1864.

Landskap och kommunikationsnät

Hälleberga kyrka är placerad på en svag höjd i ett ganska flackt landskap. Vapenbäcksån som rinner utmed kyrkan och kvarnmiljön ger karaktär åt området. Gamla kyrkvägen, tillika häradsvägen, som går mot Växjö och Lenhovda i norr och Orrefors och Kalmar i söder, passerar Hälleberga. Strax nordost om Hälleberga finns en gård med namnet Villköl (4). Det var här som den gamla gästgivargården låg, Willköls gästgiveri. Senare flyttades gästgiveriet till det som kom att bli Gullaskrufs samhälle.

Parallellt med vägen går banvallen genom landskapet, som minner om den period då området hade järnväg, 1870-tal till 1960-tal.

Sellergren och Högelycke

Hälleberga kyrka har ett särskilt immateriellt arv genom den koppling som finns till 1800-talets i området mäkta populäre och kände komminister och väckelsepräst Peter Lorenz Sellergren. Se vidare under kapitlet historik. Den lilla byn Högelycke som ligger en bit norr om Hälleberga kyrkomiljö har en historisk koppling till Sellergren, eftersom det var här han bodde och verkade. Den gamla komministergården var en vida känd samlingsplats. Husen är ersatta av andra hus, men en äldre loftbod finns kvar. Högelycke by ligger på en höjd, över högsta kustlinjen, som en glänta i granskogen med ett öppet agrart landskap med åkrar och odlingsrösen. I detta landskap finns äldre vägar samt flera fridlysta ekar, registrerade som botaniska minnesmärken, med eller utan bricka. Flera av ekarna är 4 meter i diameter och bidrar till lite av ett herrgårdslandkap i anslutning till kyrkomiljön. En av ekarna kallades ”Sellergrens ek” eller ”böneeken” eftersom pastor Sellergren säga ofta ha förrättat bön just vid denna ek.

Naturens påverkan

Hälleberga socken är en gränsbygd på flera sätt. Området ligger på den yttersta utlöparen åt öster av det småländska höglandet. Trakten har varit gränsbygd mellan två härader, Värend och Södra Möre, vilka kan betraktas som skogsbygd och kulturbygd. Detta märks bland annat genom att grannsocknen Lenhovda är rik på äldre fornlämningar från brons- och järnålder, medan Hälleberga är uppenbart fattig på sådana. Däremot finns en stor mängd lämningar efter medeltida järnframställning som blästbrukslämningar och slaggvarpar. Området utgör den västligaste delen av norra Möre, som är unikt i Sverige för sina många och välbevarade lämningar efter lågteknisk järnframställning. Det finns också en stor mängd lämningar efter kolning under 1700-talet, då bygden hade flera järnbruk som behövde stora mängder kol till bruken.

En gård i miljön.

Odlingslandskapet och bebyggelsestrukturen

Kring kyrkomiljön finns brukade åkrar, mycket stora, gamla ekar och höga vällagda stenmurar. Bebyggelsen speglar hur Hälleberga från mitten av 1900-talet blev avfolkningsbygd. Få eller inga nya hus har byggts inom huvudområdet efter 1950-talet. Områdets bebyggelse och struktur är inte till synes påverkad av industrialismen. Odlingslandskapet hålls öppet genom åkerbruk och bete.

Högelycke by.

Kärnområde

Kärnområdet har särskilt höga kulturhistoriska värden, med koncentrationer av kulturhistoriskt värdefulla byggnader, fornlämningar och/eller landskapsobjekt.

Kulturvärden inom kärnområdet

Hälleberga kyrkomiljö är representativ för ett äldre, lantligt sockencentrum. De olika funktionerna ligger väl samlade och de flesta byggnaderna har kvar mycket av sin ursprungliga eller ålderdomliga karaktär. Platsen har en särskild koppling till prästen Sellergren. Den välbevarade kvarnmiljön från 1873 markerar en ny era då äldre skvaltkvarnar ersattes med större hjulkvarnar.

Vatten

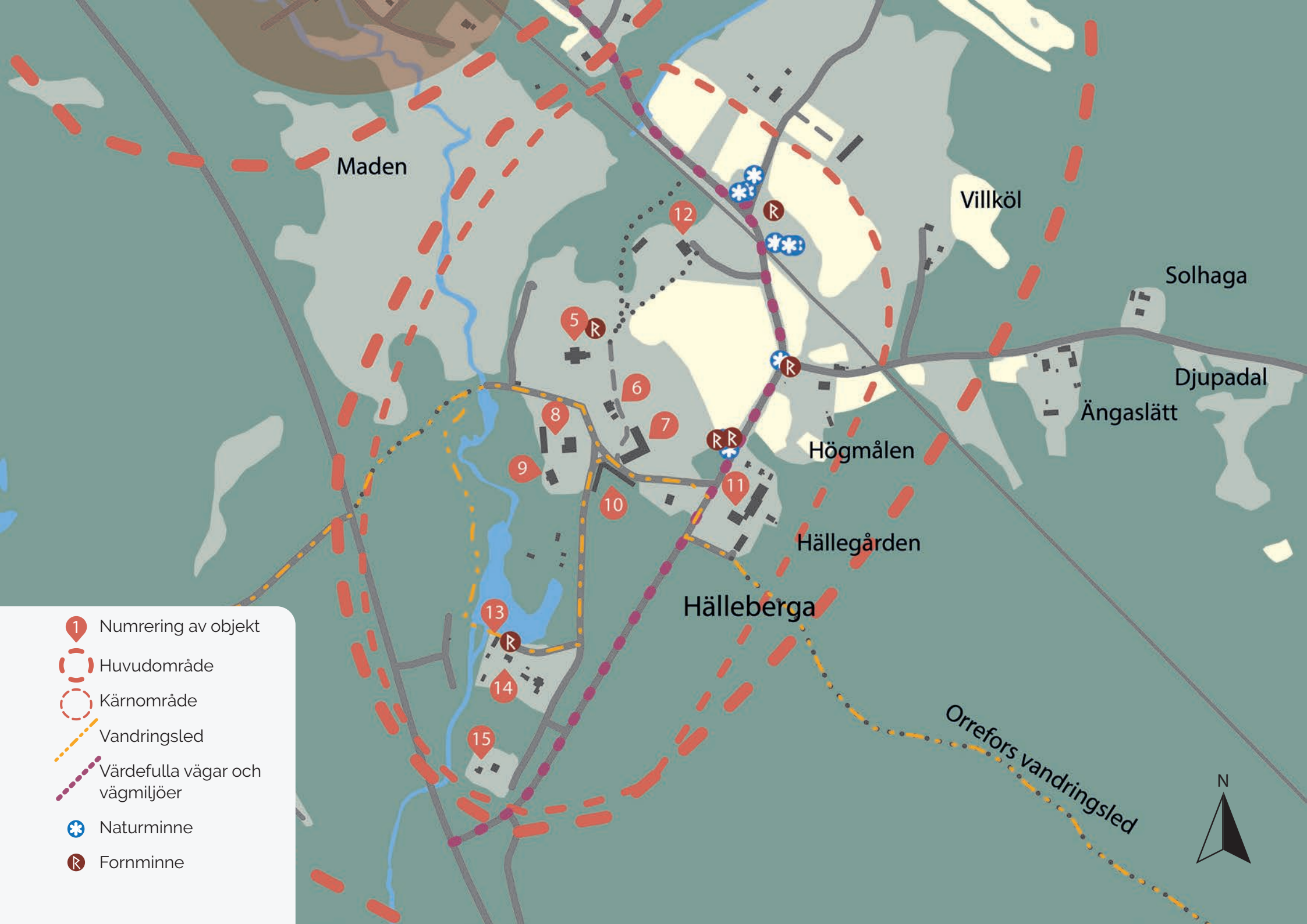

Bondens landskap

Möten

Symbolerna hänvisar till den kulturmiljöprofil som togs fram för Nybro kommun 2019.
Inom kärnområdet finns exempel på kulturmiljöer ur kategorierna vatten, bondens landskap och möten.

Maden
Villköl
Solhaga
Djupadal
Ängaslätt
Högmålen
Hällegården
Hälleberga
Orrefors vandringsled
N
1 Numrering av objekt
Huvudområde
Kärnområde
Vandringsled
Värdefulla vägar och vägmiljöer
Naturminne
Fornminne

6 mangårdsbyggnad, gård

7 ladugård/loge

8 kyrkskola

9 lärarbostad

10 kyrkstallar

11 ålderdomshem

12 prästgård-pastorsexpedition

13 hjulkvarn

14 mjölnarstuga

15 lanthandel

Beskrivning av kärnområdet

Platsen präglas av kyrkan (5) och en bebyggelse med tydliga ursprungliga funktioner som hört till ett sockencentrum, som kyrkstallar (10), kyrkskola (8), lärarbostad (9), prästgårdens arrendatorsbostad (6) med tillhörande ladugård/loge (7), ålderdomshem (11) och prästgård-pastorsexpedition (12). De är goda exempel på offentliga eller halvoffentliga byggnader. Den koncentration av bebyggelse som finns samlad runt kyrkbacken bildar ett lantligt litet sockencentrum.

Kyrkan (5) och kyrkogården ligger på en kulle i odlingslandskapet. Hälleberga kyrka byggdes 1978, efter att den gamla kyrkan brunnit.

Kyrkbacken nedanför kyrkan, med gårdens ladugård och kyrkstallarna (10).

Den gamla kyrkskolan från 1890 fick ny funktion som församlingshem 1974. Huset är stort och pampigt, jämfört med övrig agrar bebyggelse i området. Fasaden är symmetrisk och mittenpartiet har markerats med vacker dörromfattning och spröjsat spetsigt takfönster. De reveterade ljusa fasaderna förstärker intrycket av offentlig byggnad. Intill skolan ligger den gamla lärarbostaden (9) från 1928. Den är byggd som en stor villa i tidstypisk 1920-talsstil, med brutet tak, markering av mittparti och hörn.

Kyrkstallarna (10) från 1922 är uppförda som en lång, smal V-formad länga, med två armar som följer vägens krök. De har ett tidstypisk utseende, med faluröda panelade väggar, svartmålade bräddörrar och små vitmålade överljusfönster över dörrarna. Antalet dörrar skvallrar om antalet stall som byggnaden rymmer, 23 stycken. Kyrkstallsbyggnaden och den tidigare arrendatorladugården är mycket viktiga för upplevelsen av det agrara, ålderdomliga, välbevarade sockencentrat. Mangårdsbyggnaden (6) från 1840-talet är den gamla gården ”Hälleberga stom”[2]. Huset (6) är liksom ekonomibyggnader (7) och kyrkstall (10) idag hembygdsföreningens lokaler. I bostaden bodde den arrendator som drev kyrkans jordbruk. Idag används huset av hembygdsföreningen. Huset är välbevarat, med höga kulturhistoriska värden. Nordost om kyrkplatsen ligger prästgården (12) från 1922, på en höjd. Huset är byggt i en tidstypisk 1920-talsstil, med högrest, brutet tak, symmetrisk fasad med frontespis. Ålderdomshemmet (11) ligger utmed vägen alldeles öster om kyrkbyn. Spår av husets ursprungligen typiska 1920-talsstil finns kvar, men huset har byggts om. Övriga byggnader i sockencentrum bär generellt knappt några spår efter förändringar under 1900-talet och 2000-talet. Bebyggelse uppvisar därför stilmässigt en tydlig koncentration kring perioden 1890-tal till 1920-tal.

Gamla kyrkskolan (8) som senare fick ny funktion som församlingshem.

2 Gården drevs av en arrendator men gårdens inkomster gick till prästen/kyrkan.

Den långa vinkelbyggda kyrkstallsbyggnaden (10) och den tidigare arrendatorladugården.

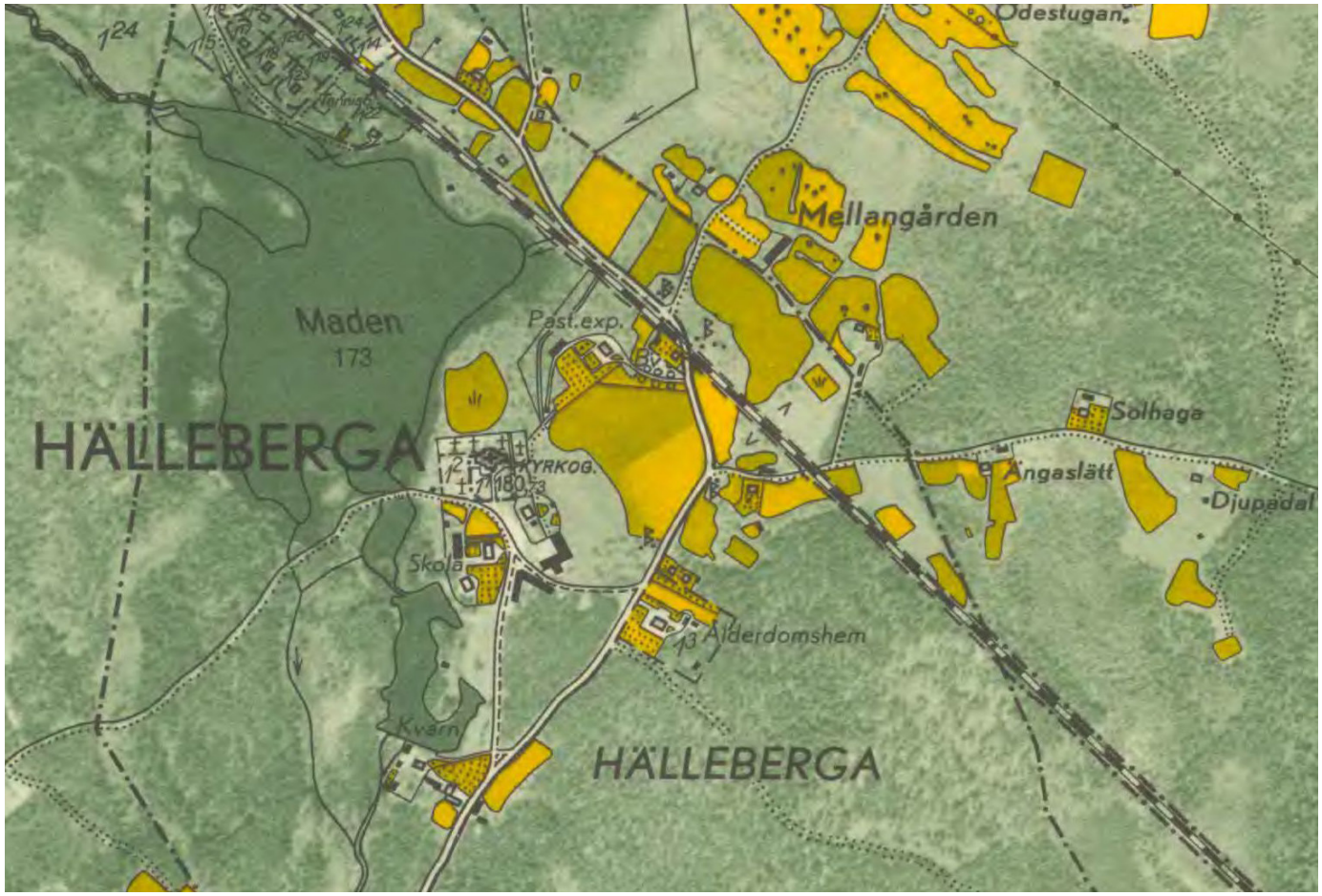
Vid kyrkbacken ligger också en gammal mangårdsbyggnad (6) samt en del av de ekonomibyggnader som hört till gården.

Den tidigare lärarbostaden (9).

Kyrkan

Kyrkan (5) är uppförd i natursten, spritputsad och avfärgad i vitt. Långhuset har ett valmat tak klätt med svartmålad plåt medan sidoarmarna har pulpettak. Lanterninen är placerad vid den södra nocken på långhusets valmade tak. Den är byggd i trä och målad i vitt. Ljudluckorna är rundbågiga och svartmålade. Lanterninen kröns av förgylld tupp och kula. Den nya kyrkan är mindre än den som brann, men knyter an till den gamla kyrkans planlösning. Denna kyrka, som uppfördes efter branden 1976, ritades av arkitekt Jerk Alton, som även arbetade med återbyggnaden av Örsjö kyrka efter att den gamla brunnit ner 1974.

Ur en karta från 1953 ser man tydligt kvarnmiljön (3), ett litet hus norr om denna som var en ängslada (madhus), på samma plats som hembygdsgården (2) senare förlades, och kyrkomiljön (1), med skola (8). Ålderdomshem (11) och prästgård-pastorsexpedition (12) ligger ett stenkast ifrån kyrkomiljön. Precis söder om kvarnmiljön finns en lanthandel (15).

Kyrkogården

Kyrkogården ligger i direkt anslutning till kyrkan, med de äldsta delarna söder om kyrkobyggnaden. Kyrkogården utmärks av nivåskillnader. De terrasser som byggdes norr och öster om kyrkan då kyrkogården utvidgades under 1940-talet ger den en särpräglad karaktär. Den äldre kyrkogårdsgränsen markeras av stödmurar av kanthuggen granit medan de modernare terrasserna är av cement. På stödmurarna finns räcken av olika utformning. Äldre delar av kyrkogården har bevarat sina klassicistiska drag från 1930-talet. Stora delar av linjegravsområdena med köpta gravplatser i kvarterens ytterkanter finns kvar. På kyrkogården finns flera äldre vårdar som berättar om bygdens brukstraditioner både när det gäller järn och glas, med titlar såsom exempelvis bruksförvaltare, rättare, hyttmästare, glasblåsare, gravör, och smedmästare, men också med titlar som hemmansägaren, folkskollärare, handlanden och kyrkvärd. Exempel på andra yrkestitlar är komminister, grosshandlare, organist, bataljonsadjutant, kontraktsprost, kantor, rättare, major, friherre, skogvaktare, bruksförvaltare, nämndeman och riksdagsman. De olika titlarna vittnar om kunskap, näringar och samhällsfunktioner som funnits i trakten.

Kyrkogården ligger vid kyrkan, på en höjd i det flacka landskapet.

På kyrkogården finns också särskilda i trakten kända personers gravplatser. Den äldsta gravvården som står på ursprungsplats är ett gjutjärnskors rest över Hällebergas kände kyrkoherde P. L. Sellergren, från 1843. Tre före detta ägare av till Orrefors järnbruk finns begravda här, C. H. Barchaeus död 1836, Kaspar Hoppenstedt död 1796 och C. F. Taube död 1852. Inflytandet från järnbruket i Orrefors är märkbar också på andra sätt. Här finns sju gravvårdar av gjutjärn och fyra gravplatser omgärdade av smides- eller gjutjärnsstaket, tillverkade vid Orrefors järnbruk. Titlar och namn avslöjar att här också finns andra personer som varit knutna till Orrefors. En av 1900-talets mest framstående glasformgivare Simon Gate har sin gravplats i kvarteret. Från 1967 finns en gravplats över Johan Jonsson, känd under namnet ”Kejsare av Vendelkråka”[3]. I ett område finns enstaka stenar kvar efter de sockenbor som avled i spanskan 1918–1920.

Prosten Sellergrens gravsten.

En liten gravvård med en graverad glasskiva i en ställning av smide signalerar kyrkogårdens närhet till flera glasbruk .

3 Han dog på ålderdomshemmet Hällegården 1967, 105 år gammal. Johan var ett känt original i Hälleberga socken. En söndag utropade han sig själv till ”Kejsare av Vendelkråka” på kyrkbacken. Han tillverkade själv bland annat hattar av näver.

Kvarnmiljön

Kvarnmiljön (3) från 1870-talet är en välbevarad, tidstypisk, agrar kvarnmiljö. Nuvarande kvarnmiljö byggdes kring en ny hjulkvarn (13) från 1873, där kvarnbyggnaden placerad så att den kunde drivas via ett direktverkande vattenhjul i trä. Kvarnmiljön är liksom kyrkomiljön väl samlad, med välbevarade byggnader för olika funktioner. Förutom damm och kvarn finns en ovanligt välbevarad mjölnarstuga (14), en liten ladugård, ett uthus med utedass och vedbod. Det är ovanligt med en så ålderdomlig och välbevarad mjölnarastuga, där mjölnaren bodde. Husen visar på en miljö där man bodde, arbetade och levde under en period från 1870-talet.

Kvarnmiljön med mjölnarbostaden och kvarnen.

Kvarnbyggnaden.

Mjölnarbostaden och kvarnbyggnaden.

Mjölnarstugan (14).

Dammbyggnaden, som ger ett pampigt intryck, reser sig flera meter över markytan. Fallhöjden är 3 meter. Troligen uppfördes dammen i princip i nuvarande skick i samband med att kvarnen nybyggdes omkring 1870. Dammbyggnaden är uppförd som skalmur[4], med stenskodda sidor av natursten nedströms dammen, vilket ger den en ålderdomlig karaktär. På äldre murverk i natursten har klackar i betong gjutits under 1900-talet. Detta gäller t ex de båda utskoven[5]. Den grävda verksutloppskanalen[6] tillhör också denna konstruktion. Turbinen i en gjuten sump[7] (från 1934) och pågjutningar av dammbyggnaden mot vattenmagasinet är exempel på moderna förändringar eller tillägg som tillkom under 1900-talet. Dammen har stor betydelse för förståelsen och upplevelsen av kvarnmiljön. Den utgör ett tydligt tidssnitt, samtida med kvarnen.

Den gjutna turbinsumpen har samma läge som det vattenhjul som satt här innan hade.

4 Skalmur är en av natursten murad mur, som byggts upp med två närliggande och parallella murar som bildar ut- och insida. Mellanrummet mellan murarna kunde fyllas med mindre sten och jord.

5 Utskov är där överflödigt vattnet som inte leds in till vattenhjul eller turbin leds undan.

6 Verksutloppet är där det vatten som nyttjats i vattenhjul eller turbin leds undan efter att kraften använts. Ofta är det en ränna eller kanal som ligger lägre än vattenhjulet för att få fart på vattnet.

7 Turbin är en maskin som omvandlar vattenkraft till ström. Ofta är den monterad i en gjuten bassäng som kallas sump.

Lämningar efter äldre dammvallar talar för att själva dammvallen tidigare haft aningen annat läge. Äldre lösa kvarnstenar talar också om tidigare mindre kvarnar på platsen.

Kvarnbyggnaden och kvarnutrustningen är välbevarade, vilket ökar det kulturhistoriska värdet. Kvarnen byggdes i samband med att näringsfrihetsförordningen infördes. Det var handlare Andersson som lät bygga den, med affärsidén att driva lanthandel (15) och kvarn, där kvarnen skulle producera mjöl till affären.

Den tidigare lanthandeln (15).

Dammens vattenspegel uppströms kvarnen. En av dammluckorna som användes för att reglera vattnet syns i förgrunden.

Hembygdparken

Hembygdsparken (2) är en naturskön park som ligger på en udde vid Vapenbäcksån, mellan kvarnmiljön och kyrkomiljön. Här finns en samling byggnader som flyttats hit av hembygdsföreningen efter 1950. Stavas stuga är exempel på en backstuga, som var en vanlig typ av bostad för de fattiga under bondesamhällets epok.

Kännetecknande för backstugorna är att de oftast låg på ofri grund, utan mark. De som bodde i stugan fick försörja sig på andra sätt, till exempel genom hantverk. Se vidare historien om just denna stuga under kapitlet historik. Här finns också en ladugård och en ängslada (madhus).

Hembygdsgården(2).

Stavas stuga.

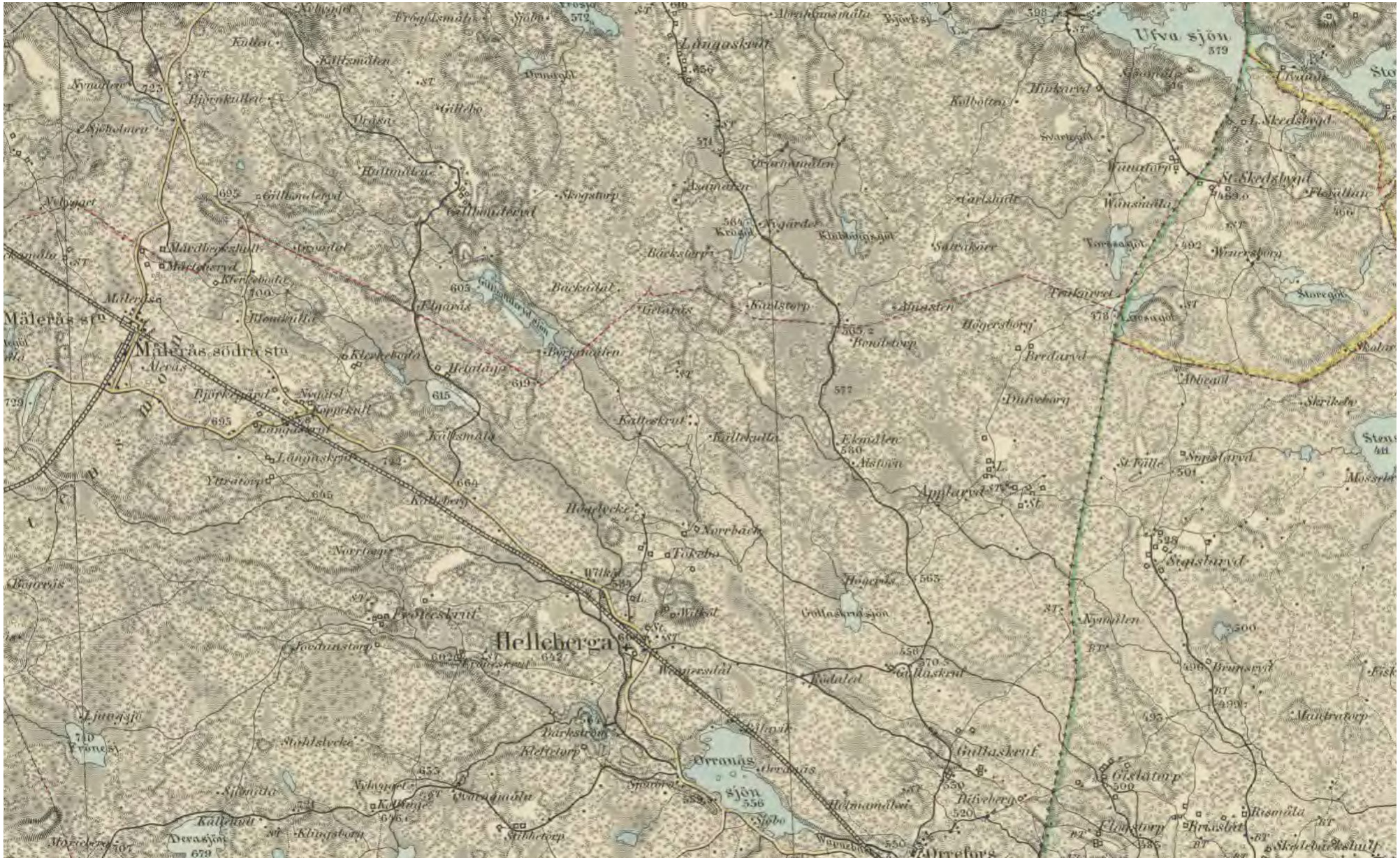
Historik

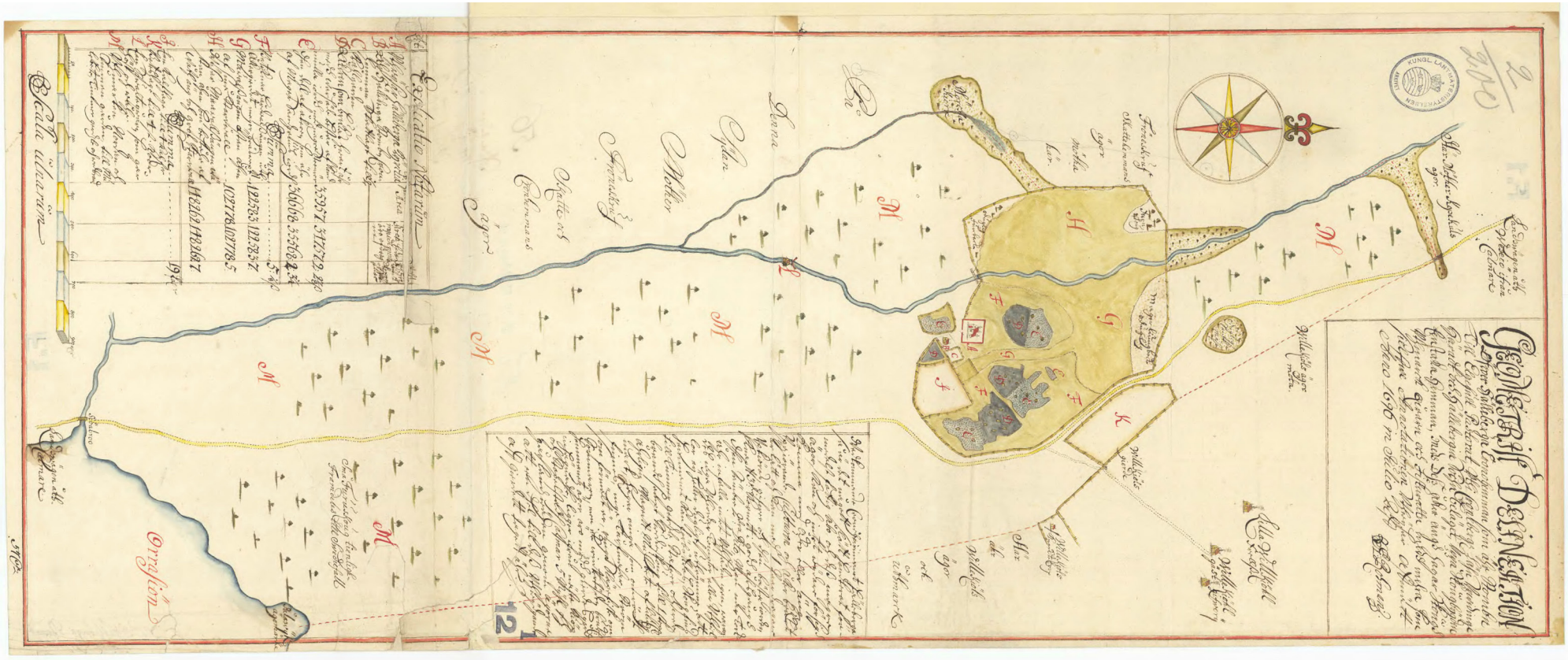
Här hittar du berättelser om människor och andra viktiga företeelser som präglat kulturmiljön.
En förklaring till varför de höga kulturhistoriska värdena finns på platsen.

Skogen och socknen

Att området varit skogsbygd har märkts på olika sätt under århundradena. Skogen har nyttjats på olika sätt. Förutom att bönderna kunde ta virke till sina husbyggen och ved till bränsle kunde de av skogen tillverka tjära och kol. Dessa produkter var eftertraktade särskilt under 1700-talet eftersom de kunde säljas till järnbruken i området och ge en inkomst. Carl von Linné som passerade på väg till sin öländska resa 1741 noterade brända marker, orsakade av svedjebränning. Svedjebränning var en metod där skog brändes ner på en viss yta. I myllan sattes spannmål och längre fram under 1800-talet potatis. Jorden hackades, stenar röjdes och trädrötter grävdes upp. Om man höll på med samma yta i flera år kunde man till slut få en ny åker på den gamla ”svedjan”.

Socknen har gräns mot Älghult, Kråksmåla, Madesjö, Algutsboda och Ekeberga socknar. I kyrkligt hänseende var man fram till 1921 annexförsamling till Älghults socken. Därefter var man eget pastorat fram till 1995 då man gick upp i samfällighet med församlingarna i Madesjö, Örsjö och Oskar. Då hade Hälleberga kommun redan 1969 uppgått i Nybro storkommun. År 1971 övergick man från att tillhöra Kronobergs län till att vara en del av Kalmar län.

Ufva sjön
Mäleråsstn
Mäleråsstn
Helleberga
Orrnäs
sjön
Orrefors
Gullaskruf
Gullaskruf sjön
Wilköl
Wilköl
Tokebo
Norrbäck
Norrtorp
Ljungasjö
Ljungaskruf
Gillebo
Gillmadeved
Gillmadeved
Mårdbergshult
Klerkebodarna
Klerkebodarna
Klerkebodarna
Hedatorp
Hedatorp
Kallesmåla
Kallesmåla
Kallesmåla

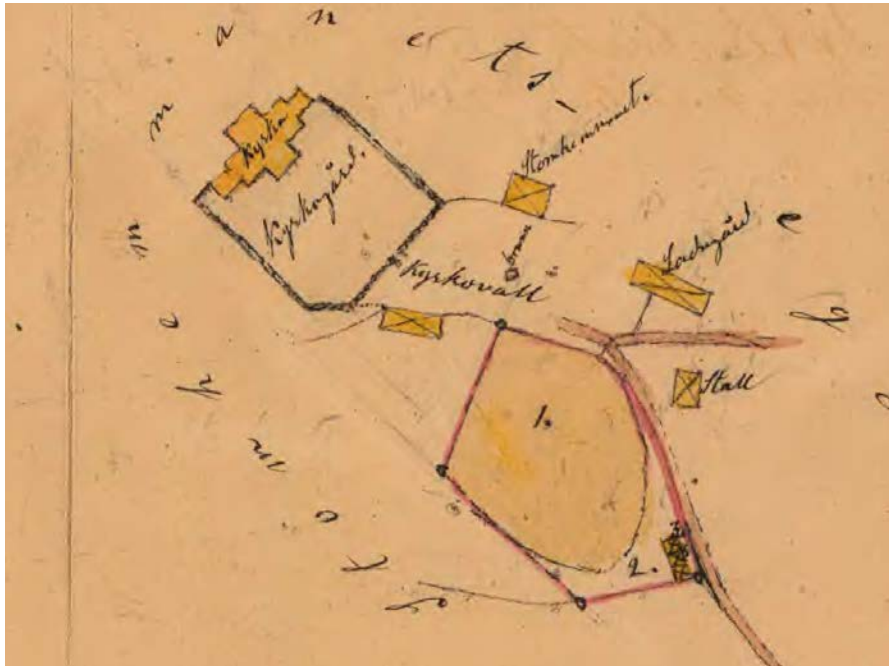
En karta från 1696 visar en kyrkobyggnad, omgärdad av en mur, Ett annat hus markerat med ett B, som var det man kallade Hälleberga stom, alltså ett jordbruk som hörde till prästen/kyrkan. Vapenbäcksån är tydlig i landskapet, och en bit söder om kyrkan finns en kvarn utritad. Nordost om kyrkomiljön har Lilla Willköl och Willköhls gästgiveri markerats, vilket är det gamla läget. Gästgiveriet flyttas senare härifrån fram till orten Gullaskruf. Öster om kyrkomiljön finns ”Willköhls knektatorp” markerat. Längst till höger i tbilden invid vägen står: ”Landswägen åth Wexiö ifrån Calmare”. Kartan är vänd för att öka läsbarheten.

Kyrkan och sockencentrum

Kyrkan ligger på en gammal helig plats. Namnet Hälleberga, på 1300-talet stavat Haelghabaergha och på 1400-talet Helgheberga, är troligen sammansatt av orden helig och berg. Detta tyder på att upplevelsen förr i tiden var ännu tydligare än idag, att kyrkan stack upp som på en höjd omgärdad av sankmarker. På på 1300-talet fanns här en liten träkyrka. Troligen var det också då som socken Hälleberga bildades, genom en utbrytning ur den stora Algutsboda socken.

Kyrkan och den häradsväg som passerade drog till sig även andra verksamheter. En kort bit nordost om kyrkomiljön låg gamla Willköls gästgiveri. Detta flyttades senare en bit längre norrut så att det hamnade, intill en marknadsplats, inne i det som sedan blev orten Gullaskruv. Också kvarnen har ursprung i 1300-talet, se beskrivning nedan. 1502 finns en registrerad smedja här.

I slutet av 1700-talet hade folkökningen gjort att träkyrkan blivit för liten och därför började man planera för att bygga en ny kyrka. Det kom dock att dröja fram till 1819 innan en ny kyrka stod klar. Ritningarna togs fram lokalt men av vem är inte känt. De justerades något och godkändes av Erik Wilhelm Palmroth vid Överintendentsämbetet, vilket var den myndighet som mellan 1810–1918 (då det omvandlades till byggnadsstyrelsen) hade ansvar för det offentliga byggnadsväsendet i Sverige och granskade och godkände alla ritningar till Svenska kyrkans kyrkobyggnader. 1820 revs den gamla kyrkan och en ny byggdes. 1821 invigdes den nya timmerkyrkan. Denna hade stark koppling till Sellgren eftersom det var på hans initiativ den kom till. Sellergrens popularitet som talare bidrog starkt till den stora mängden kyrkobesökare man hade i Hälleberga under en period.

En karta från 1877 visar ägorna till ”Hälleberga stom”, med ”byggnadsplan till socken- och skolehus för Helleberga församling”. Kyrkan är omgärdad av en mur, med kyrkogården på södra sidan (kartan är något vriden). Stomfastigehten var en bondgård som ägdes av prästen, men drevs av en arrendator som fick lön. De hus som syns i kartbilden är gårdens mangårdsbyggnad och ladugård. Det finns ingen företeckning som berättar vad siffrorna i kartbilden betyder, men troligen är flera av de små husen kyrkstall, som är föregångare till de kyrkstall som byggdes på 1920-talet. Det vi idag kallar kyrkbacken har skrivits ut som Kyrkovall. Här ligger också kyrkskolan och en brunn.

Sellergrens kyrka brann 1976. En återuppbyggnad påbörjades skyndsamt, och den nya kyrkan kunde invigas 1979. Den nya kyrkan placerades på samma plats som den gamla. Arkitekt för den nya kyrkan blev Jerk Alton som också arbetat med återuppbyggnaden av Örsjö kyrka. Byggfirma var OG Ohlssons byggnads AB, Nybro och alla måleriarbeten utfördes av Nybro Måleri AB. Den grekiska korsplanen behölls men sidoarmarna i öster och väster fick lägre takhöjd. Man valde också att vrida riktningen i kyrkan så att koret placerades i norr och kyrkans huvudingång i söder. Detta gjorde att kyrkan hamnade i linje med kyrkogårdens huvudingång. Den nya kyrkan gjordes mindre än den gamla.

Hälleberga gamla kyrka år 1900. Bild Kalmar läns museum.

Efter hand tillkom också andra funktioner kring kyrkan. Förutom det jordbruk som fanns, med mangårdsbyggnad, ladugård/loge och andra ekonomibyggnader, uppfördes bland annat skolhus (1890) och flera små kyrkstallar. Kyrkbacken, eller kyrkovallen som det står på kartan från 1877, se ovan, fick formen av ett sockencentrum. Ursprungligen ägdes och byggdes kyrkstallarna av gårdar eller byar, så att de låg lite mer ostrukturerat och såg olika ut. På 1920-talet genomdrevs ett mer organiserat byggande, så att kyrkstallarna kom att bli en enhetlig länga, med 26 olika stall. På 1920-talet byggdes också ny prästgård (1921), för sig själv i en ekbacke norr om kyrkan, lärarbostad (1928) och ett ålderdomshem (1921). Lanthandeln nere vid vägen är också ett slags kännetecken för en mötesplats.

De tidigare kyrkstallarna var byggda av olika bönder eller byar, så att de alla var olika och låg lite mer spridda..

Hälleberga prästgård (12) på 1920-talet. Bild Kalmar läns museum.

PRÄSTEN SELLERGREN I HÄLLEBERGA

Peter Lorenz Sellergren föddes 1768 i Jönköping. Sellergrens far, som var pistolsmed och mästare vid gevärsfaktoriet i Jönköping, hade tagit sitt namn från byn Sällhult i Stenbrohults socken, varifrån han härstammade. Sellergrens ändrade under studietiden sitt efternamn till Sellergren för att skilja det från prästen Petrus Sellegren, som vid mitten av 1700-talet blivit avsatt och avrättad för sedelförfalskning. Senare skrev Sellergren att "numera vill jag icke blygas att räkna himmelsk släktskap med brottslingen Sellegren", som blivit omvänd före sin avrättning. Sellergren växte upp i Jönköping under fattiga förhållanden. Då han var åtta år dog modern och sju år senare även fadern. Tack vare stöd från släktingar och vänner kunde han studera vid stadens trivialskola. I avgångsbetyget ställt till Lunds Universitet beskrivs Sellergrens som en "väl begåvad yngling".

Efter prästvigningen i Växjö 1794 följde mörka år i Sellergrens liv. Hans svaghet för starka drycker och medföljande moraliskt förfall gjorde att han tvingades flytta från den ena församlingen till den andra. Under 17 år hade han inte mindre än elva förordnanden - ett av dem i Växjö under domkapitlets ögon. Gång efter annan inkallades han till domkapitlet för varning och förmaning men med föga verkan trots löften om bättring. Inga predikningar av Sellergren är bevarade från dessa år - han talade utan koncept - men det framgår av hans senare uttalanden att de hölls i upplysningsteologins anda. Sellergren hade namn om sig att vara stiftets störste vältalare och poet. Han fick många vänner inte minst i de bildades kretsar. Tack vare hans begåvning höll stiftsledningen honom om ryggen så att han inte suspenderades. Sellergren sökte under dessa år flera gånger förgäves ordinarie tjänst. Först 1811 valdes han till komminister i Hälleberga, som då hörde till Älghults pastorat i Kronobergs län.

Hösten 1813 sände C H Barcheus, brukspatron på Orrefors järnbruk, ett brev till pastoratets kyrkoherde, med uppgift om att församlingens "eländige pastor" uppträtt berusad vid en begravning och vid ett barndop varit så "plakat full" att dopet inte kunde förrättas. Därför borde Sellergren inte mer få beträda predikstolen i Hälleberga och en adjunkt borde anskaffas. Brevet vidarebefordrades till domkapitlet, som förordnade en sådan. Ärendet lämnades sedan till häradstinget i Lenhovda. Då målet kom upp i jan 1814 kunde Sellergren inte närvara på grund av sjukdom. Inkallade vittnen berättade, att han sedan en tid tillbaka led av syn- och hörselhallucinationer, hade orediga tankar och anfäktelser samt fruktade Guds och människors straff. Rätten ansåg att han inte var fullt frisk och därför inte kunde ställas till svars för de fel han anklagades för. Han rekommenderades vila och läkarvård.

Hjälpen kom enligt Sellergrens självbiografiska dikt En blick i mitt hjärta, då han påminde sig några ord i en postilla han läst: "Tid och nåd följas åt". Så länge han levde fanns det alltså hopp. Samtidigt manade honom Guds ord: "Bättra dig och tro så skall du finna nåd hos Gud och saligheten vinna." Han fattade då beslutet att upphöra med sitt gamla liv i dryckenskap, ett beslut han sedan höll. Den tionde söndagen efter Trefaldighet 1814 stod Sellergren åter i predikstolen i Hälleberga kyrka och bad under tårar Gud och människor om förlåtelse för sitt tidigare liv. Hans omvändelse upplevdes som ett verkligt mirakel.

Många befarade emellertid att det hela skulle få ett hastigt slut. Man tyckte att han uppträdde excentriskt, då han bl a brände sina romaner och annan "otrons" litteratur, gav bort sin violin för att inte frestas att spela "världsliga" visor och predikade mot nöjen, dans och kortspel. Men under nästan 30 år skulle Sellergrens fortsätta att verka i Hälleberga, nu som väckelsepräst. De predikningar av Sellergren som senare utgavs hade nedtecknats av åhörare. Sellergrens gåva som talare kom åter till sin rätt. En person som hört honom predika yttrade: "När Sellergren talade väckelsens ord, kunde man tro att kyrkbänkarna skulle störta samman" . Genom Sellergrens förkunnelse skedde en väckelse i Hälleberga och bygderna däromkring. Väckelseprästen A Elfvings kvarlevande lärjungar, som kallades elfvingianerna eller "de gamle kristna" och som bodde främst i det dåvarande Kalmarstiftet, vände sig genast till Sellergren. De såg i honom "en rätt lärare". Man har också kallat det för Sellergrenianismen.

Det var nu som den gamla medeltida kyrkan i Hälleberga blev för liten. Däremot fick man stå i gångarna eller sommartid lyssna på kyrkogården genom de öppna fönstren. Sellergren hade en kraftig stämma som nådde fram till åhörarna.

Eftersom Sellergren själv upplevt både djupaste ångest och Guds nåd hade han en enastående förmåga att trösta och hjälpa. Människor sökte sig till honom för samtal och tröst. Dessa samtal gav ofta anledning till fortsatt kontakt genom brev. Över 500 brev "i andliga ämnen" är kända, varav ca 300 delvis är tryckta. Av originalbrev till ett stort antal av de tryckta breven framgår att Sellergren var i brevkontakt med människor av vitt skilda yrken och samhällsklasser i hela södra Sverige, men även till mera avlägsna orter nådde hans själavårdande råd. Sellergren dog i Hälleberga den 1 maj 1843. Den tionde söndagen efter Trefaldighet firas ännu i Hälleberga som " Sellergrens söndag", eftersom det var denna söndag som Sellergren 1814 predikade som "en ny människa".

Kyrkogården

Om Hälleberga kyrkogårds äldsta tid är lite känt. I utdrag av sockenstämmoprotokoll som publicerats finns en notis som rör kyrkogården i samband med bygget av den nya kyrkan. Den gamla klockstapeln och kyrkogårdens stiglucka skulle säljas på auktion. Man hade alltså planer på att modernisera även kyrkogården i samband med uppförandet av den nya kyrkobyggnaden.

När den nya kyrkan byggdes 1819–21 utvidgades och förändrades också kyrkogården. År 1940 påbörjas arbetet med ytterligare en utvidgning. Eftersom kyrkan är placerad på en hög kulle valde man att bygga den nya delen på uppbyggda terrasser norr och öster om den gamla kyrkogården. Detta förslag ritades av arkitekt Per Wirde från Algutsboda. Arbetet utfördes av en entreprenörfirma från Fliseryd. Eftersom det enligt skrivelserna fanns ont om bra sten för de stödmurar och stenmurar som skulle byggas gjordes dessa av cement. Utmed murarna planterades murgröna. På murarna placerades ett svartmålat smidesstaket som tillverkades av Natanael Adolfsson, Gullaskruv. Nästa utvidgning av kyrkogården gjordes 1965. En minneslund iordningställdes 1987.

Hembygdsparken

Hälleberga hembygdsförening bildades 1950, på initiativ av bland andra Hjalmar Jonasson i Stallslycke. Då var Hälleberga en egen kommun, med orterna Orrefors, Målerås och Gullaskruv. Samtidigt började föreningen anlägga hembygdsgården. Hit flyttades en mangårdsbyggnad, som hört till gården Hälleberga Stom, en linbasta, en ängslada, Stavas backstuga och en ladugård. Ladugården ska ha flyttats två gånger. Först 1880 från sin ursprungliga plats på gården Stora Holma, cirka 5 kilometer söder om Hälleberga, till Nylund, cirka 2,5 kilometer söder om Hälleberga. 1992 flyttades den hit till hembygdsparken. Stavas stuga ska ha flyttats två gånger. Under 1800-talet ska den ha stått i byn Högelycke, cirka 1 kilometer norr om Hälleberga. Dit flyttade en änka, Mathilda Gustava Jonsdotter (född 1835), år 1877, med sina tre barn. Hon kallades ”Mor Stava” och gav namn åt stugan. När det nya ålderdomshemmet var byggt i Hälleberga inte långt ifrån kyrkan, början av 1920-talet, var det meningen att hon skulle flytta dit, men hon ville absolut inte skiljas från sin stuga, så då ordnade några snälla gubbar så att stuga flyttades och fick en ny plats bakom det nya ålderdomshemmet. Där kunde hon sedan bo kvar hela sitt liv, som varade i 89 år. Stavas stuga är exempel på en backstuga, som var en vanlig typ av bostad för de fattiga under bondesamhällets epok. Kännetecknande förbackstugorna är att de oftast låg på ofri grund, utan mark. De som bodde i stugan fick försörja sig på andra sätt, till exempel genom hantverk. Stugan flyttades sista biten till hembygdsparken 1990.

Hälleberga hembygdsförening äger och sköter också kvarnen och kvarnmiljön (3) i Hälleberga samt kyrkstallarna och gamla arrendatorsbostaden med tillhörande ekonomibyggnad, som ligger i kyrkomiljön (1). Verksamheten i föreningen omfattar dock i princip Hälleberga socken, med samhällena Målerås, Gullaskruv och Orrefors.

Kvarnen

Det finns skriftliga källor som omtalar en ”Svälta kvarn” i närheten av kyrkan redan 1395. Namnet tyder på att den är öde då, vilket skulle innebär att den är ännu äldre. Svälta är ett gammalt anglosaxiskt ord för dö. Betydelsen kan därför också kunna anspela på att kvarnen låg vid begravningsplatsen vid kyrkan. Också 1480 benämns kvarnen ”en öde kvarn ok heter Swaelta”. De första kvarnarna här var troligen skvaltkvarnar, det vill säga med ett liggande vattenhjul som krävde liten mängd vatten och inte krävde så stort fall. Möjligen var läget aningen nedströms nuvarande läge, vilket kartan från 1696 antyder. Det finns en koppling mellan kyrkan och kvarnen; Fattighjonen fick säd utdelad vid kyrkan. De tog säcken på axeln och gick direkt till kvarnen och fick brödmjöl med sig hem. Betalningen för malningen sköttes genom att mjölnaren fick ta tull - fick ta en skopa ur säcken. Kvarnen ligger strategiskt invid kyrkvägen.

Det var handlaren Andreas Andersson och Johan Johnsson som lät bygga nuvarande kvarn och kvarnstuga (mjölnarbostad) 1873. Sannolikt var det också i samband med detta som dammen byggdes om. Enligt en karta från 1822 fanns det en äldre damm här redan då. Andreas malde och sålde mjöl i sin affär som ligger strax intill, där han också bodde. Johan bodde med sin fru Emma och fem barn i mjölnarbostaden. Från 1910 hade de en mjölnare anställd, Emil Fredriksson, som fyllde ut tiden med att tillverka husgeråd i plåt. Kvarnkammaren fungerade då som verkstad. (1932 flyttade Emil Fredriksson till kvarnen vid Riveberg där han fortsatte som mjölnare och plåtslagare.) Även två av Johans sönder jobbade med plåt i kvarnkammaren.

1934 togs kvarnhjulet bort och ersattes med en turbin på 35 hästkrafter. Senare installerades också en mindre turbin kopplad till en generator som gav ström till husen på kvarngården. Oskar Fransson var mjölnare 1934–1946. Fram till 1945 hade mjölnaren kor och grisar. Vid ålderdomshemmet låg en liten äng, kallad Kvarnlyckan, där han tog foder åt korna. Den siste mjölnaren var Gotthold Dahlgren, som var arrendator vid jordbruket och skötte kvarnverksamheten vid sidan om, mellan 1945–1965. Man hade ett 40-tal bönder i trakten som kunder. Kvarnen var i drift till och med 1965. Hälleberga hembygdsförening tog över ägandet 1991. 1986 uppfördes Nybro kommuns första kalkanläggning här, vilket kan ses som ett tidstypiskt fenomen orsakat av de mycket försurade vattendragen i landet.

Mjölnaren Oskar Fransson, verksam här 1934–1946.

1900-talet

När 1900-talet började var bygden folkrik och aktiv. Kyrkan och kyrkbacken var samlingsplats, liksom kvarnen och lanthandeln. Det fanns flera glasbruk i området, som bönderna kunde sälja ved till och som kunde ge böndernas söner arbete. Det fanns järnväg och säkert framtidstro. Det fanns många små gårdar som brukade åkrarna, kor som betade ängar och hagar. Även dessa skogsbygder moderniserades med den nya tidens tänk och nya lagar. Det byggdes skolor och ålderdomshem och sjukvården förbättrades. 1930-talets ekonomiskt sämre period förde med sig att flera äldre slingrande vägar drogs om och gjordes rakare, eller att nya raka vägar drogs parallellt med de gamla. I bygden bildades moderna föreningar som Kooperativa affärer och mejeriföreningar. Efter hand fick byarna också elström. Många ladugårdar moderniserade. Moderna mjölkmaskiner kunde installerades och mjölkrum byggdes. Uthusens äldre tak av halm, stickor eller brädor ersattes med moderna material. Bostadshusens torvtak och sticketak försvann helt. Traktorn kom och konkurrerade ut hästen. Stallen blev tomma men nya traktorgarage byggdes. Efter andra världskriget moderniserades många bostadshus på gårdarna i takten. 1950 bildades Hälleberga hembygdsförening, för att fånga upp lite av det gamla Sverige, som höll på att försvinna. 1950 bodde 2449 personer i socknen, vilket var nästan dubbelt så mycket som 100 år tidigare. När 1960-talet kom och bilen blev vanlig började socken avfolkas. Det blev mer lönsamt och bekvämt att bo i staden Nybro.

Hälleberga i framtiden

Här ges förslag på förhållningssätt inför framtiden för hur kulturmiljön ska bevaras och utvecklas.

Nybro kommun vill att kommunens kulturmiljöer ska bevaras och utvecklas så att kommande generationer kan ta del av dem. Under rubriken "bevara" anges vad vi är skyldiga att ta hänsyn till enligt lag. Under rubriken "utveckla" finns tips om hur viktiga kulturmiljöer kan utvecklas och förvaltas så att deras värden finns kvar för eftervärlden. Tipsen kan rikta sig till Länsstyrelsen, kommunen och/eller till dig som privatperson.

Läs mer tips om hur du kan vara med och utveckla kulturmiljöer under "Generella råd" i Kulturmiljöprogrammets inledningskapitel.

Bevara

Begravningsplatsen och kyrkotomten är skyddade enligt Kulturmiljölagens 4 kap. 3 §. Kyrkan (5) är byggd efter 1940 och saknar skydd i denna lag. Däremot har kyrkan ett visst skydd genom 4 kap. 2 §.

Mangårdsbyggnaden på gård (6), kyrkskolan (8), lärarbostaden (9), kyrkstallarna (10), prästgården (12), hjulkvarnen (13), och mjölnarstugan (14) ska betraktas som *särskilt värdefulla* enligt Plan- och bygglagens 8 kap. 13 § och 14 §.

Utveckla

Vyerna mot och utblickarna från kyrkan är viktiga. Det öppna odlade odlingslandskapet med åkrar nord-ost om kyrkomiljön måste hållas öppet och får inte bebyggas eller planteras.

Sockencentrat har ovanligt lantlig prägel och ska förtätas med hänsyn till bebyggelsens struktur och karaktär.

Dammbyggnadens välbyggda murverk och tydliga intag och utskov bör värnas, liksom utloppskanalen. Modifieringar av dammen vid det gjutna utskovet kan dock göras utan att miljöns kulturhistoriska värde minskas väsentligt.

Den historiska huvudvägen om följer landskapets former har lång historisk kontinuitet och bör fortsatt uppfattas som områdets huvudväg. De slingrande vägarna visar deras höga ålder och bidrar till den tydliga agrara prägeln. För att vägarna ska behålla sina kulturhistoriska värden får de ej rätas eller breddas i någon större omfattning. Det är viktigt att stenmurar utmed vägarna bevaras.

Referenser

Ett område är utpekat i Länsstyrelsens inventering av ängs- och hagmarker 1989.

Läs mer/referenser

Från gamla tiders Hälleberga, 1973.

Historik över Hälleberga kommun, Erik Leandersson, 1968. (småtryck, 12 s, Nybrosamlingen, Nybro kommun).

Hälleberga - Kulturmiljöenheten projekt INVÄVA (Inventering och värdering av vattendragens kulturmiljöer), Länsstyrelsen i Kalmar län, (Susann Johannisson), 2015.

Hänt och Känt, pärm med artiklar ur Nybro kommuns historia del 2 (Nybrosamlingen, Nybro bibliotek).

Emigrantionen från Hälleberga, Jimmy Lindhal, Hällebergaboken 2010.

Soladater och soldattorp i Hälleberga, Kurt Holmström, Hällebergaboken 2010.

Hälleberga – minst 600 år, Kurt Holmström, Hällebergaboken 2000.

Adel, präster och vanligt folk-tusen år i Hälleberga, 2008.

Flera artiklar ur Hälleberget, del 1, utgiven av föreningen Dokumentations i Glasbruksbygd, 1998.

Småländsk bebyggelsehistoria, del I, Lars-Olof Larsson, Högskolan i Växjö, 1981.

Kronobergs Läns Herrgårdar, P.G. Vejde, Växjö 1928 (Villköl).

Sveriges bebyggelse: statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd, Landsbygden, Kronobergs län, del 1, Sigurd Erixon (red),1960.

Kulturminnesvård i Nybro kommun, Nybro kommun 1988.

Natur i Östra Småland, Markus Forslund (red), Länsstyrelsen i Kalmar, 1997.

Inventering av ängs- och hagmarker – Nybro kommun, Länsstyrelsen i Kalmar län informerar, 1989:4, 1989.
Kulturminnesvård i Nybro kommun, Nybro kommun 1988.

Övriga referenser

Fornminneskartan: www.raa.se/fornsok

Historiska kartor: www.lantmateriet.se, historiska kartor